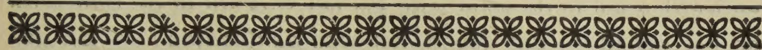
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 10. **Februari 1932.**

EEN BELANGRIJK BOEK, EEN NIEUW GEVAL EN EEN REEKS ONHOUDBARE ARGUMENTEN, BENEVENS EEN INLEIDING

door

Dr. J. VAN LONKHUYZEN te Zierikzee.

I.

Inleiding.

De ouderen onder onze predikanten, die het voorrecht hebben gehad in de beide laatste decennia van de vorige eeuw en in het begin van deze aan de Vrije Universiteit te Amsterdam te hebben gestudeerd, herinneren zich die onvergetelijke namiddagen waarop Dr A. Kuyper zijn colleges in Dogmatiek gaf. Wat een bezieling ging er van het woord van die massieve gestalte in die lage katheder op de studenten uit! De studenten vulden schier elke plaats in de bekende bovenzaal op de Keizersgracht uitziende. Als het in de najaar- en wintermaanden tegen vier uur donker begon te worden — legden we onze pennen neer en lieten het schrijven over aan de daarvoor aangewezenen, maar wij gaven ons zonder restrictie over aan de weelde om alleen te luisteren. Met open mond en open hart te luisteren naar dien machtigen stroom van woorden die daar van de half in schemering wegschuilende katheder tot ons kwam. Neen, het waren geen doode leerstellingen die ons verkondigd werden, de waarheid *leefde* bij dien man, dat hoorden we, dat zagen we. En hij deed de waarheid voor ons leven, nu in het Hebreeuwsch dan in het Grieksch ze uit de Schrift opdiepende, en haar ons

toonende en haar werking ons latende zien. En met dien mystieken toon uit zijn hart bezield leefde ze ook voor ons en leefden wij in de waarheid. En het was stil in de zaal zelfs na het gebed — dat gebed, het was *aanbidding!* — En gesterkt in den geest gingen we huiswaarts en — zoo meenden we — kon een eenige onzer er duizenden verslaan! Al waren het reuzen en al heetten ze Schleiermacher, Ritschl, of hoe ook. Wat een bezieling!

Anders, maar niet veel minder, was het op het college in Kerkrecht bij Rutgers. Ah, die fijnbelijnde kop, dat gearticuleerde, gelijkmatige woord! En zoo recht als de zinnen, waren ook de lijnen van het kerkrecht dat hij ons leerde. Opdiepende uit de Schrift en de oude kerkenordeningen en Voetius — en we zagen het, dat was *ons* kerkrecht, ons GEREF. kerkrecht! Zóó was het en niet anders! En ook van dat college gingen we gesterkt in den geest heen en we verwonderden ons, dat Klein c.s. nog kerkrechtelijk durfden bestaan. En ik weet, dat er studenten naar huis gegaan zijn die thuis hun knie gebogen en God gedankt hebben, dat ze studenten van Kuyper en Rutgers mochten zijn en zóó klaar de waarheid mochten inzien!

En wat een belangstelling voor de besproken vraagstukken. Als ze straks vóór den maaltijd nog in groepjes hier of daar saamkwamen of ook bij de maaltijden, dan zetten de ouderen de geestelijke schotels van de namiddagcolleges nog eens op. De jongeren luisterden vol ontzag en de ouderen trokken de lijnen nog eens diep en klaar en scherp. Ze konden slingeren op een haar — die ouderen — en ze misten niet! Wee u zoo ge ook kerkrechtelijk, ja vooral daar, maar in één woord mocht struikelen — ge werdt bijkans zaal of kamer uit gejouwd wegens uw „ongereformeerdheid".

Zoo gingt ge het pastorale leven in.

Met bezieling voor beide, voor de Geref. waarheid en *voor Geref. kerkrecht.*

Is die bezieling er nog?

Ik twijfel soms voor wat de bezieling voor Geref. kerkrecht

aangaat. Ik had na langen en moeitevollen strijd ons Geref. kerkrecht zooals Rutgers het ons geleerd had in de Chr. Geref. Kerk van Amerika ingang trachten te doen vinden. Een groot deel was aan mijn zijde [1]). Ik had de beginselen naar de leer van Rutgers verkondigd en zelf aangestuurd op een principieele beslissing in zake de bevoegdheid der meerdere vergaderingen jegens de kerkeraden. Dat zou één van de beslissende kerkelijke veldslagen zijn. Ik had volgehouden : zóó leert de Schrift, de Belijdenis, de Kerkenorde. Daarbij aangehaald Voetius, Rutgers, H. H. Kuyper, Bouwman. Triumphantelijk kon ik uitroepen : hier hebt ge hun getuigenissen ! Ik had in de „Chr. Geref. Kerk" (let op het enkel-

[1]) In het Avondblad (A) van de *„N. Rott. Cour."* van 28 November 1931 wordt in een artikel mijn strijd in Amerika over dit onderwerp beschreven. Het artikel is, gelijk trouwens ook uit den inhoud blijkt, niet van mij afkomstig. De schrijver heeft blijkbaar geput uit de brochure Heyns-Hoeksema „Can a classis depose a consistory". Onjuist is het echter wanneer de schrijver zegt, dat mijn tegenstanders vóór dat de synode van Assen besloot in de meerderheid waren. Dat zou hebben moeten blijken. In de commissie door de synode van 1924 aangesteld, die de zaak moest bestudeeren en rapport moest uitbrengen op de synode van 1926, in welke commissie met opzet noch prof. Heyns noch schrijver dezes zitting hadden, stond het na de studie blijkens het rapport der comm. half tegen half. De classis Grand Rapids East koos in 1924 in de zaak van de groote Aestern Ave. gemeente jegens die gemeente, haar kerkeraad en leeraar (Ds H. Hoeksema), den weg door mij voorgesteld (van het verband afsnijden, de getrouwen een nieuwen kerkeraad laten kiezen en zóó de gemeente weer opnemen.) Classis Grand-Rapids West echter ging spoedig daarop, in de zaak van Ds Hoeksema's medestander (in den strijd over de algemeene genade en het wel gemeende aanbod der genade,) Ds H. Danhof en zijn kerkeraad en gemeente te Kalemazoo den weg dien de Asser synode in 1926 insloeg, den weg van afzetten van den kerkeraad. Dus ook naar deze voorbeelden te oordeelen stonden de partijen in de Chr. Geref. Kerk van Amerika juist vóór Assen's synode vrij wel gelijk. De eene classis volgde dit voorbeeld, de andere het andere. Nu zal het wel anders zijn. Door Assen's beslissing. We mogen bedenken, dat de kerkrechtelijke methoden hier gevolgd internationale beteekenis hebben.

voud van dien naam) de autonomie van de plaatselijke kerk verdedigd, zeker zelfbeperkte maar toch autonomie ; hoe een synode van zulke kerken wel een weerbarstigen kerkeraad kon uitsluiten met zijn kerk, totdat die kerk zich gereformeerd zou hebben, maar niet den kerkeraad mocht afzetten en het lid der foederatie in haar autonomie mocht aantasten ; hoe die reformatie door haar zelve geschieden moest. En juist terwijl de strijd op het heetst was en de slag zou geschieden, — daar komt de synode van Assen en *doet het toch !* De ontroering van beide zijden van het kamp was groot. De tegenstanders juichten (zie Heyns Hoeksema : Can a Classis depose a consistory, Inleiding, en p. 1—28) : Het Doleantie kerkrecht is gevallen ! Nederland heeft zich bekeerd van een onhoudbaar kerkrecht ! Zoo riepen ze. Aan de andere zijde was groote droefenis, ja verslagenheid. Ik schreef tot handhaving van eigen stelling en als antwoord op veler twijfelmoedige vraag.

Men zou toch in Nederland zijn dwaling inzien ? Ik kreeg daarna „De Reformatie" van 25 Juni 1926. Met in de „Persschouw" een paar recensies van mijn brochure „Een ernstige Fout". We verbaasden ons. Men scheen het punt in geding niet eens te zien. Althans niet klaar te zien [1]). In de bladen

---

[1]) Ook K. S. niet, blijkens het onderschrift onder de daar overgenomen Kerkbode-recensies. Hij oordeelt, dat de door ons voorgestane weg en die van de synode van Assen „lood om oud ijzer" zou zijn. Eilieve ! Was het maar zoo ! Ziet K. S. het nu ? Zie verder op in dit artikel.

Dan ziet de recensent van mijn brochure „In eigen rechte lijn" (onlangs als artikel in dit tijdschrift verschenen) in „De Nederlander" van 9 Januari 1932 het helderder in, al staat hij, gelijk hij zegt, geheel op het standpunt van Hoedemaker en Kleyn. Al geeft hij ons standpunt niet in alles geheel juist weer, hij ziet toch het onderscheid, en, dat het gaat om het „foederatieve" karakter van het kerkverband der Geref. Kerken, welk foederatief verband hij „Kuyper's constructie" noemt. Zie ook Rev. K. Fortuin in zijn uitvoerig artikel in „Onze Toekomst" (Chicago) van 13 Januari 1932.

die ons bereikten kwam wel het dogmatische maar niet het kerkrechtelijke, waar het .... in onzen strijd vooral om te doen was, weinig naar voren. En wat er van verscheen kon ons geenszins overtuigen. We kenden de argumenten reeds lang uit eigen strijd. Ook de „Open Brief" der Asser synode voldeed ons in het kerkrechtelijke ganschelijk niet. Zie verder op in dit artikel. Maar men zou dan toch u met uw aanklacht tegen Assen van een kerkrechtelijke afwijking van de beginselen door de H. Schrift geleerd en door Belijdenis en K. O. vastgelegd duchtig bestrijden, u trappen en stooten ? Zoo goed als geen stem en geen antwoord !

Heb ik geen reden te vreezen dat de belangstelling voor kerkrechtelijke vraagstukken onder ons minder is geworden ? Ja, maar, dat kwam misschien door al het rumoer over het dogmatische. Maar dat is nu toch voorbij. Is er nu belangstelling ? Zeg niet : Het scheelt niet zooveel. Dat hebben bijna altoos allen die afdwaalden gezegd. Om hun afdwaling te verkleinen. Dat zeggen ook nu nog anderen van hun afdwaling. Maar gij zegt — en ik met u — : dat zeggen van U beslist niet, de dwaling blijft er even groot om. Zóó hier. Zóó zeg ik dat in deze kerkrechtelijke methode van de synode van Assen, helaas, een *principieele afdwaling op kerkrechtelijk terrein ligt.* En anderen die er buitenstaan — zelfs de tegenstanders (zie Heyns-Hoeksema a.w.) zeggen het met mij. Op een afstand kan men soms de zaak meer objectief beoordeelen dan wanneer men er in is. Maar ook onderscheidenen van die hier in den strijd waren zeggen het met mij. Gij kent de namen van sommigen. Maar ik weet dat er meer zijn. [1])

---

[1]) In de „Kralingsche Kerkbode", onder redactie van Ds J. D. v. d. Velden (een der oudste leerlingen van de V. U.) van 19 December 1931 lees ik bij een recensie van mijn „„In eigen rechte lijn" :

„Deze brochure is een overdruk uit het Geref. Tijdschrift. Grootendeels lazen we met instemming het krachtig opkomen voor de autonomie der plaatselijke kerk zonder te vervallen in de fout van het independentisme.

We dachten bij het lezen aan de pracht-colleges van Prof. Rutgers in „Kerkrecht". Wat kon hij krachtig opkomen voor het recht en de plicht

Sommige predikanten op de Zeeuwsche predikanten conferentie van verleden zomer toonden het mij ook!

Wat ik nu vraag is: Verdoezel niet, maar zoo ge het met mij niet eens zijt, bestrijd mij. Bestrijd mij *zakelijk*. Bestrijd mij *eerlijk*, mij niet latende zeggen wat ik niet zeg. Maar laat ons èrnstig de zaak onder de oogen zien.

Bijzonder de professoren Dr H. H. Kuyper en Dr Bouwman mag ik tot bespreking uitnoodigen. Ik heb, meen ik, met hun eigen stukken aangetoond èn hoe gewichtig zij deze kwestie vroeger achtten, èn hoe anders zij er toen in oordeelden. Als wetenschappelijke mannen behooren zij rekenschap van hun veranderde gevoelens te geven. Ze hebben jaren lang de K. O. zóó onderwezen als ik deze versta, zij hebben mede te deelen waarom zij nu in eens te Assen tot een gewijzigd inzicht kwamen.

Men make er zich niet af met te zeggen: de zaak is al zooveel besproken. Ik bied U tal van argumenten die *niet* besproken zijn. En die eerlijkheidshalve besproken behooren te worden.

Het „malum bene positum non movere" was nimmer een Geref. stelregel.

Een belangrijk boek.

Sinds ik mijn vorig artikel schreef kwam mij in handen „De Verhouding tusschen de Plaatselijke en de Algemeene Kerk in de eerste drie eeuwen" door Dr D. Jacobs, Ned. Herv. Pred. te Hoogmade. Ik had er van gehoord, doch het duurde eenigen tijd aleer een boekhandelaar een exemplaar voor mij kon machtig worden. Ik heb genoten in deze van enorme studie getuigende dissertatie. Wat een schat van aanhalingen

---

der plaatselijke kerk, terwijl hij in de tweede plaats wees op het noodzakelijke van het Kerkverband. En nu heeft een paar jaar geleden wel een Professor durven schrijven, dat we toen bij de oprichting van de Vrije Universiteit nog maar een „*halve* Rutgers" hadden; toch houden we ons liever bij den „halven" dan bij den gefingeerden heelen".

We bevelen de lezing van deze brochure ook voor onzen tijd zeer aan."

uit de oude christelijke literatuur om de verhouding tusschen de plaatselijke kerk en de algemeene te teekenen! En zonder nu met elke conclusie van den schrijver mede te gaan, heeft het aangehaalde materiaal mij krachtig in mijn overtuiging bevestigd aangaande de bedoelde verhouding zooals deze in dien tijd moet hebben bestaan.

Ik kende haar uit de Schrift en uit andere bronnen, maar hier wordt nog eens opzettelijk het materiaal saamgebracht — en voor een belangrijk deel *nieuw materiaal* — over de verhouding van de autonome plaatselijke kerk tot de algemeene christelijke kerk in de eerste eeuwen. Daar gelaten of des schrijvers opvatting van het apostel-convent juist is — wat ik nog niet aanstonds toestem — en dies de voorstelling van de organisatie der Palestijnsche en Egyptische Kerk, waarin dan volgens hem de moederkerken (Jeruzalem en Alexandrie) de lakens zouden uitdeelen, zoo is het uit het aangevoerde rijke materiaal klaar als de dag dat over het algemeen in den aanvang der christelijke tijdrekening de plaatselijke kerken in haar regeering autonoom waren. „Een tusschenschakel tusschen de gemeente en Christus in den vorm van een verantwoordelijk lichaam boven de plaatselijke gemeente is er niet" (a.w. p. 83). „De locale gemeente is rechtsstreeks verantwoordelijk aan Hem, staat onmiddellijk onder Hem" (a.w. p. 84). Er staat ook in het N. T. „geen kerkelijke autoriteit boven de plaatselijke gemeente" (a.w. p. 86). De kerkeraad (opzieners) is „rechtstreeks aan Hem verantwoording schuldig" (a.w. p. 68). „Geen macht is er boven hem dan die van den H. Geest of Christus" (o. p.)

Toch is er saamwerking. Er is een eenheid in den wortel waaruit een rijke saamwerking der autonome kerken opbloeit. Er is een voortdurend besef van saamhoorigheid. Maar het gezag der vergaderingen is meer raadplegend en overtuigend dan dwingend. Zoo is het zoo nog tot 2 eeuwen na Christus.

De gemeente kiest haar eigen ambtsdragers, zij zet *die ook zelf af*. „Naast het recht haar eigen voorgangers te kiezen staat het recht onwaardige ambtsdragers af te zetten, waarvan

de gemeenten meermalen gebruik gemaakt hebben" (p. 126, en verv. p. 169, 198.) Niet alleen bisschoppen, maar ook *presbyters* en *diakenen* worden door de *gemeente* afgezet. Zie de aangehaalde voorbeelden.

De plaatselijke gemeente werd ook beschouwd als eigenares van de gebouwen voor eeredienst en dergelijke (a.w. p. 133).

De tucht jegens afwijkende gemeente was: verbreking van het kerkverband (p. 138 en verv.) Of verdragen van den halstarrige na vermaan (p. 144). Daar was een *excommunicatie uit het kerkverband* (a.w. p. 144 en verv.).

Dat de eenheid nog niet aanstonds georganiseerd was, hoewel ze organisch van aard was en zich uitte in velerlei onderlinge correspondentie, en onderling verkeer, in milddadigheid en hulpbetoon aan elkander, in samenkomsten van kerken en van ambtsdragers tot overleg en raadlpeging, is duidelijk. Ook is duidelijk, dat deze eenheid zich allengs meer consolideeren zou in een georganiseerde eenheid. Met Constantijns bekeering als de Chr. Kerk staatskerk wordt, wordt het een eenheid met *dwingende* macht, waarin de plaatselijke kerken, die reeds tegenover het opkomend episcopaat veel van haar autonomie ingeboet hadden, geheel haar zelfstandigheid verliezen. Het wordt één groote rijks-kerk met haar onderscheidene plaatselijke of gewestelijke afdeelingen. Maar het is evenzeer, duidelijk, dat door de leering der apostelen en onder de leiding des H. Geestes de beginselen gegeven werden en aanvankelijk in praktijk gebracht werden, welke bij zuivere en volkomene ontwikkeling geleid zouden hebben tot een georganiseerde eenheid, waarbij de plaatselijke kerken een gezamenlijk verband of foederatie zouden hebben aangegaan, waarin zij vrijwillig saamwerkten en toch elkanders autonomie respecteerden. Zóó liep de duidelijke lijn in de eerste paar eeuwen der Chr. jaartelling. En het is de onvergankelijke eer van Calvijn en de Gereformeerden der 16e eeuw dat zij die lijn gezien en weer gegrepen hebben.

Wie het genoemde boek leest en de saamwerking der eerste

kerken gadeslaat kan niet ontkomen aan de gedachte dat een tuchtoefening als van een afzetten van een kerkeraad door de saamwerkende kerken in een gemeente vierkant ingaat tegen geheel den geest en de beginselen dier samenwerking. Met het beeld voor oogen dat dit boek ons met de feiten teekent is het niet in te denken, dat b.v. de kerken den kerkeraad van Antiochie of van Ephese, of welke ge wilt, zouden zijn gaan afzetten. Wel dat de gemeente dit deed. En ook dat de kerken zulk een dwalende kerk zoolang uit haar gemeenschap uitsluiten zouden. Men zie de plaatsen in het boek boven genoemd. Waarom wordt dit leerzame boek van Dr Jacobs zoo weinig onder ons genoemd! Maak bezwaar tegen sommige conclusies, *maar de feiten liggen daar rijk en veel voor u uitgestald.*

Waarom ze niet gezien?

„Gereformeerd" wil immers zeggen terug gaan ook in het kerkelijke tot de oorspronkelijke Schriftuurlijke kerkorganisatie en haar rechte ontwikkeling. Welnu, hier kunnen we ze klaar en duidelijk zien. Waarom zwijgen we daarvan? Laat mij een keer scherp zijn en vragen: *Kunnen* we de waarheid niet zien, of *willen* we haar niet zien? Zijn ook wij bezig de graven der profeten te bouwen en de waarheid (let op de kleine w) der profeten aan het kruis te slaan? Het schijnt zoo. Ik spreek over het kerkrechtelijke. En ga daar nu niet om heen en vlucht uit dit concrete nu niet weg, zeg ik met K. S. van „De Reformatie", en eenigermate hier *ook tot K. S.*[1])

Een nieuw geval.

Men beroept zich op de vaderen.

Welnu, ik zal doen als de vaderen gezegd worden somtijds

---

[1]) Ook tot K. S. Indien zijn antwoord op de vragen door een inzender in het mij toegezonden nummer van „Woord en Geest" van 4 Dec. 1931 juist is weergegeven. Mag ik vragen: Welke „vergissing" heeft bedoelde „Zeeuwsche predikant" begaan? Over de argumentatie van K. S. in dat antwoord zie verder op in dit artikel.

gedaan te hebben n.l. ammunitie leveren aan mijn tegenstanders.

Ik heb dit in dezen strijd, meen ik, meer gedaan. Mag ik er op wijzen om te doen zien hoe het soms gaat in onze debatten ? In de „Open Brief" van de buitengewone generale synode gehouden te Assen" wordt van prof. Rutgers alleen aangehaald de uitspraak welke in het dictaat van Dr De Jong vermeld wordt („Open Brief" p. 29). Zóó deed Dr Bouwman in De Bazuin van 28 Maart 1926 en Dr H. H. Kuyper in De Heraut van 4 April 1926. Ik heb in E. E. F. „Een ernstige Fout" p. 62—64) captie gemaakt op deze uitdrukking en haar gebruik. Ten eerste : ze is onzeker (zie E. E. F. 1.1.) Ten tweede : Kuyper wilde niet eens verantwoordelijk gehouden worden voor zijn collegedictaten, die door studenten door hem zelven aangesteld geschreven waren en wier dictaten daarna nog door hem nagelezen waren — hoe kunt ge dan op Rutgers' naam schrijven wat nimmer door hemzelven werd gepubliceerd, van welks publicatie hij niets kon weten. Ten derde, kan ze ook anders verstaan worden. (E. E. F. 1.1.) Maar ik schreef toen (E. E. F. p. 64) : Wilt ge een echte uitspraak van Rutgers, hier hebt ge er een : die uit de „De Rechtsbevoegdheid" p. 179. Zoo Assen ze kende, waarom dan niet gebruikt ? Ik zag die uitspraak *sinds dien tijd* vermeld maar hetgeen waarop ik vooral wees (de *noot er bij)* werd weggelaten [1]. Waarom mij op dat wijzen op die noot van Rutgers niet geantwoord ?

Ook wees ik op een uitspraak van Hoornbeek (E. E. F. p. 54—57). Ook die zag ik aangehaald, maar de punt was van de pijl afgesneden. Uit Hoornbeek's citaat werd alleen aangehaald wat den tegenstanders goed voorkwam, de rest, het meeste — werd niet vermeld [2]. Waarom mij ten minste niet de voldoening gegeven van een *antwoord* op mijn Hoornbeek-argument ? [3]

---

[1]) Zie Jansen, „De Beginselen" etc. p. 50.

[2]) Zie Jansen „Tuchtrecht" p. 39, 48.

[3]) Het Hoornbeek-citaat is anders wel de moeite van een antwoord

De vaderen kregen nog wat voor hun ammunitie-leverantie. Ik kreeg nog niet eens een antwoord. Desniettegenstaande doe ik het een derde maal.

Nu zal ik de tegenpartij het duidelijkste voorbeeld geven dat ik nog tegenkwam, daarvan, dat bij de vaderen soms, zoo het schijnt, een meerdere vergadering *een kerkeraad* afzette. Een voorbeeld waarbij het heel niet ging over Remonstrantsche tegenkerkeraden, of een formulier dat in de gemeente moest voorgelezen worden, of iets dat als accomodatie verklaard kan worden. Maar een eenvoudige afzetting van een recalcitranten kerkeraad door een classis.

---

waard. Zie hier. Hoornbeek, de vriend en medestrijder van Voetius zegt in het door mij aangehaalde citaat *merkwaardige dingen*, die geheel op Voetius lijn liggen, alleen wat duidelijker zijn en niet zoo scholastiek, met allerlei onderscheidingen, etc. Hij zegt, dat een kerk met andere in synode saamkomende „niet van haar macht afstand doet of hare macht aan de synode overdraagt".

Hij voegt daarbij „de praktijk of macht der synoden kan of mag niets in den weg leggen aan de vrijheid der plaatselijke kerk". Immers de „macht der synode is niet beroovend, maar saambrengend". „De plaatselijke kerk houdt hare zelfstandigheid en blijft gerechtigd tot de volle kerkelijke macht". Dan dit: „Noch mogen de synoden jegens andere onder haar begrepen kerken een gebiedende macht aanmatigen, als die van heeren en superieuren is tegen minderen, die aan hen onderworpen zijn". Wat is dit anders dan hetgeen ik zeide omtrent het *„supra"?* Hoornbeek vervolgt: „Maar uit gemeenschappelijke en vrije toestemming der kerken in synode vergaderd heeft deze een afgeleide macht welke tevens dienende en helpende is". Let op dat „gemeenschappelijke en vrije toestemming". Terwijl zoo ook de kerken terwille van de orde zich „door vrijwillige toestemming aan de synode onderwerpen." Dan volgt bij Hoornbeek de *foederatie*-idee van het kerkverband. Het kerkverband is te vergelijken met *„een vereeniging van gelijk gerechtigden"*. Zooals dat ook wel in aardsche republieken of confoederaties plaats heeft. „Om gemeenschappelijke zaken te behandelen". „En die geen andere macht heeft dan voor zooveel door vrijwillige en wederkeerige toestemming daarin is overeengekomen". Ook kent Hoornbeek als censuur: het *afsnijden* van het kerkverband, maar van afzetten van een kerkeraad weet hij net zoo min iets als de Independenten tegen wie hij schreef. Men verzuime niet het geheele citaat te lezen in „Een Ernstige Fout" te verkrijgen bij Ten Have Amsterdam, p. 55—57.

Het geval heeft zich voorgedaan in de classis Goes op de classicale vergadering *van 15 Maart 1712.* Daar heeft de classis Goes den kerkeraad van Schore en Vlake afgezet.

Ik had er ergens van gelezen en ging op onderzoek uit. Het Goessche classicaal bestuur der Herv. Kerk was zoo welwillend mij verlof te geven tot inzage der oude Acta. Welk bestuur ik hierbij daarvoor dankzeg. En de even vriendelijke als kundige archivaris van dat bestuur, de heer De Kruyter liet in een zijkamer van de schoone Goessche kathedraal de Acta van de classicale vergaderingen van de 18e eeuw voor mijn onderzoek gereed leggen. Ook hem mijn dank. Als ook voor zijn latere hulp mij bij dit onderzoek geschonken. Daar lagen dan de oude Acta, soms met zwierige hand geschreven, in keurigen wit perkamenten band gebonden met groene linten versierd. En ja, daar stond het. De afzetting van een kerkeraad door de classis. De kerkeraad van Schore en Vlake was betrokken geweest in den strijd van Ds Gosuinus Buytendijk, predikant aldaar. Deze was wegens aankleving van de gevoelens van Pontiaan van Hattem [1]) na lagen strijd eindelijk door de Gecom. Raden van de Staten van Zeeland afgezet. De resolutie staat ook in extenso in deze Acta vermeld. De prov. synode schijnt die overgenomen of goedgekeurd te hebben en heeft ze den afgevaardigden mee gegeven. Maar, hetzij de Staten daar ook achter zaten, zooals mij waarschijnlijk voorkomt, of dat het alleen de prov. synode was die zekerheid wilde hebben dat de rust in Schore en Vlake hersteld werd, de afgevaardigden der classe kregen ook opdracht den kerkeraad van Schore en Vlake voor de classis te dagen en hem aangaande zijn houding te onderzoeken. Zoo gebeurde. Het besluit den kerkeraad te dagen voor de classis „vanwegende precautie door den Ed. coetus (prov. synode) vermelt", vinden we in de Acta van de classicale vergadering van 7 Maart 1712. Dan volgen de Acta van de „Classis extraordinariia gehouden tot Goes den 15 Maart 1712". De kerkeraad is gekomen. Na gebed wordt hij binnengeroepen en begint het onderzoek. De Acta vermelden het volgende :

„Art. 2. Sijn binnengestaan de vier Leden des K.Kenraads van Schoore en Vlaake, aan welke door den praeses der E. classis sijn voor(ge)stelt dese volgende voorstellingen ten Einde het E. classis volgens de Resolutie des E. coetus gerust gestelt mogt worden voor,

Io is hun gesaamentlijk afgevraagt off sy geen berouw hadden van haar handelingen tegen het E. classis. In de Saake van Gosuinus van Buytendijk, gedaan : Namentlijk dat sij na de E. classis En de Gedeputeerde gelijk ook de coetus niet hebben willen Luysteren of hooren ; hierop is geantwoordt : A (er staat een Hebreeuwsch Aleph) Van den Schoolmeester Sijnke, daar sijn eenige dingen gebeurt, die we wel mogten gelaaten hebben. wanneer van den praeses geinsteerdt wierde of hij daarvan geen berouw hadde ? en heeft Hierop geantwoordt : *of hij berouw (hadde) off niet, wat sal het helpen ;* als hem verder gevraagt wierdt welke dingen het waaren, die moesten gelaaten geweest sijn, heeft hij geantwoordt *In het collegium qualificatum,* dog eyndelijk sijde hij *daarop niet te sullen antwoorden, tensij het hem schriftelijk worde voorgesteld* B. (Er staat iets dat op een Hebreeuwsche Beth gelijkt) *Pieter Jacobse Sandijk seyde, niet te sullen antwoorden als op een schriftelijk voorstel. hetselfde antwoorde Simon de Rijke ; maar Marinus Raakwel seyde dat gewesen is prijs ik.*

2o. Is door den praesis aan haar vieren gevraagt En voorgestelt of sij niet de Leere En Stellingen van Gosuinus van Buytendijk verfoeyden ?

Marinus Raakwel heeft geantwoordt *dat niet te sullen doen van hetgeene hij gehoort heeft Tot Schoor en Vlaake en offer yets buiten geschied is, wist hij niet.*

Simon de Rijke seyde ik sal daarop niet antwoorden.

Pieter Jacobse Sandijk seyde bij hem waarheyt te sijn al het geene hij van Gosuinus Buytendijk gehoordt hadde.

Meester Sijncke Antwoorde hierop niet te sullen antwoorden ; of die Leerstukken souden schriftelijk moeten voorgestelt worden, en dan sou (hij) het sien.

3o. Is van den E. Praeses aan de voorn. persoonen voor-

gedraagen off de sententie tegen G. Van Buytendijk van de E. coetus gevelt niet wettelijk is, en off sij die niet regtveerdigh oordeelden ? is geantwoordt van *Meester Sijncke niet te sullen antwoorden alsop schriftelijke voorstellingen, hetselve seyden ook Sandijck, Rijke en Raakwel.*

Haar gelast sijnde van buyten te staan is geresolveert haar ieder Int bysonder Eenige vraagstukken te doen Aangaande De Leere hierop is van den praeses gevraagt

1. *Aan Meester Cyncke* off God sig vertoornt over de sonde der geloovigen ? ik sal niet Een woord antwoorden. En als hem tegemoete gevoert wierde dat hij sulks gesegt hadde te doen antwoorde hij *het is waar. maar gisteren ben ik veranderd om alhier te antwoorden maar alleen voor syn competenten regter het Colleg: qualif:*

2 *De Rijke. Sandijk en Raakwel seyden niet daarop te willen antwoorden het sij schriftelijk.*

Sij sijn nog eens op nieuw gesaamelijk van den praeses vermaant en gesommeert off sij nu antwoorden willen of niet. En dat het naderhand te Laat sal sijn, hebben geantwoordt Absoluyt niet te Antwoorden.

Art. 3. De praeses omgevraagt hebbende hoe men nu met haar verder handelen soude, so heeft de E. vergaderinge geoordeelt, dat sij den Kkedienst onweerdigh waaren, en moesten gedeporteert sijn, omdat sij de E. classis volgens de Resolutie des E. coetus in geenen deelen hebben willen gerust stellen En de dat in haar plaatse Een Nieuwen Kkenraadt sal moeten worden verkooren.

Art. 4. Is naader omgevraagt, aangaande den persoon meester Nicolaas Sijncke, wat met hem te doen sal sijn, aangesien hij ook schoolm. en voorsanger is, hierop is geresolveert het Coll: Qualif: van Schoor en Vlaake van advijs te dienen tot deportement van de voorsz Sijncke, want de vergaderinge oordeelt dat hij den dienst van voorleser En voorsinger van nu aan met geen stigtinge meer sal kunnen waarnemen En stigten.

Art. 5. Tot de verkiesinge van een anderen Kerkeraad En verdere besorginge der KKe tot Schoor en Vlaake, tot aan de bevestinge van den nieuwen Kkenraadt sijn gedeputeert Ds Harinck, Haymans, de Kuyser en Ds Reynink.

Art. 6 hiermede na alvorens God gedankt te hebben is de vergadering gescheiden."

Men ziet dus een afzetting van den kerkeraad door de classis, het zij dan al of niet op instigatie van de Staten.

En een commissie door de classis aangewezen om te Schore en Vlake „te doen wat des kerkeraads is". Pracht voorbeeld voor mijn tegenstanders ! Al schrikken zij misschien een weinig van dat laatste.

Wat deed de classicale commissie in Schore en Vlake ?

Er is geen rapport van in de Acta der Classis zoover ik zag.

De heer De Kruyter deelt mij mede, dat de notulen van de deze jaren van de kerk van Schore en Vlake trots zijn ijverige nasporingen en die van den consulent Ds B. Ter Haar Romeny niet te vinden zijn, noch ter plaatse, noch in het archief van een andere gemeente waar zij geacht werden te zijn. Ik dank beide heeren voor hun voor mij gegeven moeite.

Wel deelt de heer De Kruyter, die bijzonder thuis is in de archieven der classis Goes (classis Zuid Beveland) mij mede, dat hij nog een geval uit de acta dier classis opgediept heeft waarin een halve kerkeraad (de predikant bij den kerkeraad geteld) afgezet werd. Ik deel uit de meer dan drie foliovellen welke hij zoo vriendelijk was voor mij af te schrijven het volgende mede.

Op de buitengewone vergadering van de classis Zuid-Beveland van 27 October 1722 kwam een „remonstrantie" in van den kerkeraad van Nisse. In dit merkwaardige stuk deelen de ouderlingen en diakenen (3 oud. en 2 diak.) mede dat hun predikant Ds Lamotte op een vorige vergadering „de stoutigheid" heeft gehad een instructie tot censureering van den ambachtsheer van Nisse met hun namen onderteekend in te

brengen. Zij verklaren in dit stuk die instructie voor een „seer vuyle en godloose" instructie. En dat „sonder eenige de minste kennisse veel minder toestemminge" van den kerkeraad opgesteld en verzonden. Het doen van den predikant wordt „een groote onbeschaamdheit" genoemd. De kerkeraad weet er niets van en heeft er nooit toe besloten. Dat zou hij „met eede" kunnen bevestigen. Die censuur is „vals verciert" en „laster". De kerkeraadsleden getuigen nooit „zulk een instrument" geteekend te hebben, zooals de predikant zegt. Alleen die aangaande Gilliam Willems hebben ze geteekend, zeggen ze, maar deze nooit. Als hun namen daaronder voorkomen dan heeft de predikant dat gedaan of iemand anders maar zij niet. Die valsche onderteekening heeft voor hen kwade gevolgen. Het stuk is onderteekend door Jan Paulusse, Cornelis Swemer, Antony Cornelis Potter en Bartelemeus de Vroe, Wilem Cangi.

Drie hunner brachten het stuk ter classis.

Op 17 November 1722 hebben ze alle 5 voor de classis „gecompareerd". Over 14 dagen zou de classis op alles antwoorden. Op 1 Dec. 1722 wordt de buitengewone classicale vergadering te Goes gehouden. Art. 6 der Acta luidt: „Den Kerkeraad van Nisse is een voor een gevraagt of hetgeen men haar in drij stukken voorlijde, namelijk, de censure van den heer (van Nisse en van) Gilliam Willemse, en de remonstrantie door haar ingelevert niet haar eygen handschriften waaren, of door haar handen onderteekend. Jan Paulusse en Bartholomeus de Vroe erkenden haar handschriften in dese stukken. Cornelis Swemer erkende alleen sijn handschrift in de remonstrantie, maar weet van de 2 andere stukken niet wat hij voor sijn hand sal houden, persisteerende dat hij sijn hand onder de censure van dhr. (van den heer v. L.) niet geset heeft. Antony Cornelis Potter erkende sijn hand scrift op de remonstrantie en seyde ook eer hij wist of hij de censure van den heer of van Gilliam Willemse voorhield dat het sijn handschrift ook was, hetgene onder de censure van den Heer stond, hoewel schijnende te meenen dat sijn hand-

schrift maar stond onder de censure van Gilliam Willemse en niet onder die van den Heer. Willem Cangi seyde ook dat het sijn handschrift scheen hetgeen onder de censure van den Heer stond maar God weet hoe het der onderkomt, seyde hij. Barthelemeus de Vroe erkende dat die perioden voorgevallen was in den kerkeraad op de voorbereyding en is bij de voorige resolutie gepersisteert.

Swemer, Cangi en Potter belijden dat van den Heer gedreygt was hoe se haar woord hielden de een meer den andere minder. Ook dat de gevangenis haar is voorgehouden en de deur van het Hof van den Heer. Dit seyde Jan Paulusse en Barthelemeus de Vroe.

Op 6 Jan. 1723 wordt de gewone classicale vergadering gehouden te Capelle. De procedure wordt vermeld in art. XI.

„Is vanwege de procedure van en over de saak van Ds La motte en den Kkeraad van Nisse geresolveert dat Ds Lamotte ten vollen is gefestificeert in die handteekeningen van censure en de 3 leden van den Kkeraad nam. C. Swemer, W. Cangi en A. Potter te condemneeren en executeeren (? v. L.) tot censura van 't H. avondmaal totdat de E. Classis nader ordinere en deportement van haren kerkdienst, omdat sij niet alleen contrarie handteekeninge gaven, maar selfs met ede beloven te bevestigen hare laatste handteekening. Maar de 2 anderen t. w. Jan Paulussen en Bart. de Vroe om hare exceptie van ignorantie (? v. L.) en nadrukkelijk berouw over dit hun doen in onkunde en door bedreiginge geschied, te laten continueeren in de Kerkendienst alleen voor dese reise te censureren van 't H. Avondm. en dat daar (door ? v. L.) onse gedeputeerden Ds De Loos en Ds Brand een nieuwe kerkeraad te maken, met den predikant Ds Lamotte, en volgens bevind te handelen, en zoo als noodig is en dienstig is van haar sal bevonden worden."

Dan volgt de „Continuatie der classis gehouden tot Goes den 12en Januari 1723".

„De gedeputeerden van de classis hebben mondeling en schriftelijk rapport gedaan van hare commissie tot Nisse, het

rapport luidt als volgt „7 Jan. 1723 Art. 1. De gedeputeerden gekomen tot Nisse hebben daar den coster de sleutels en al wat de vorige kerkeraad in handen had afgeeischt tewelke sij overgegeven hebben en nu in handen van Ds Lamotte is. ar. 2. Hebben de Gedeputeerden met Ds Lamotte en met den ouderling J. Pauwlusen (niet als een stemhebbende) maar als een om de gedeputeerden van goede raad te bedienen, een rijp overleg gemaakt.

art. 3 Sijn de gedeputeerden in de consistorie vergaderd in aandagt.

art. 4. De Naam des Heeren is aangeroepen.

art. 5 Is omvraag gedaan en sijn opgesteld als ouderlingen en tot diakenen (volgen 8 namen. v. L.)

art. 6 Sijn met eenparige stemmen beroepen (uit deze dubbeltallen v. L.) Pieter Hoeymaker en Marinus Sijnke als ouderlingen en Adriaan van Noorden en Jacob Geeraarts als diaconen.

art. 7. Is order gegeven om van den predikstoel de afgezette af te lesen en bekent te maken : om haar ergerlijke misgedrag. en dat Ds Lamotte gerechtvaardigd is in dit geval. Jan Paulussen en Barthelemeus de Vroe sijn gebleven om haar leetwesen in den kerkedienst.

art. 8 Is orde gesteld om agt dagen na de bevestiging v. d. Kkeraad het Avondmaal des Heeren te houden.

De gedeputeerden

Petrus Brandt
Fred: Henr: de Loos."

Tot zoover de classicale acta. Met dank aan den heer de Kruyter voor het breede afschrift.

Indien het argument „de vaderen deden het ook" ons zou kunnen overtuigen zoo zouden we bijkans voor de argumenten hier genoemd zwichten. Aan een reformatie van binnen uit wordt hier metterdaad al heel weinig gedacht. MAAR :

Ten eerste : let op de jaartallen 1712 en 1723 ! Zoo aanstonds iets daarover.

Ten tweede : Hoe kon er een afsnijden van het verband zijn bij de toenmalige opvatting van de Geref. Kerk als de *publieke* kerk, de eenig wettige ?

Ten derde : Er is als bij de gevallen met de remonstrantsche kerkeraden nog een medewerken der gemeente doordat men met den sterken arm in de gemeente komen kan en daar voorlezing van het besluit kan doen. En zoo haar medewerking inroepend. Een weg voor ons nu toegesloten.

Ten vierde : Wie zal b.v. dit laatste als een voorbeeld van censuur naar geref. kerkrecht durven noemen ? Afgezien van de „debatable question" van de *bewezen* schuld van de veroordeelden.

Ten vijfde : Wat blijft er in zoo'n geval van de autonomie van de plaatselijke kerk over ?

Ten zesde : De twee niet-afgezette kerkeraadsleden mogen niet eens meestemmen terwijl de Zeeuwsche K. O. voorschreef dat kerkeraadsleden zouden afgezet worden door den kerkeraad met advies der classis (art. 61 Reitsma en v. Veen VI p. 27). En dat ouderlingen en diakenen uit dubbeltallen zullen verkoren worden door de gemeente (art. 19 a. w. p. 19), of naar den wil der staten door kerkeraad en magistraat, en der gemeente voorgesteld worden. De vaderen schijnen zich weinig om een K. O. bekommerd te hebben. Want ik kan niet anders zien dan dat, ook volgens de instructie der classis, de „een parige stemmen" zijn die van Ds Lamotte en de twee classicale deputaten. Zij kiezen den kerkeraad !

Ten zevende. Twee broeders worden wel als gemeentelid gecensureerd d. i. in de uitoefening hunner lidmaatsrechten geschorst, maar niet als ambtsdrager !

Inderdaad, een wonderlijke praktijk.

Doch zien we verder.

Hier voor mij liggen in een dikke kwartijn de extracten van de „Resolutien van de Staten van Zeeland omtrent de kerkelijke zaken van 1577 tot 1751". Men weet niet waarover

men meer verwonderd moet staan, òf over de schier niet te tellen menigte dezer resolutien (en, teekenend voor den gang van zaken, ze worden hoe langer hoe menigvuldiger en minitieuser), òf over de velerlei materie waarover zij gaan. Ziehier enkele grepen. Classis Walcheren mag geen besluit nemen tot bestrijding van de sabbathsontheiligng, dat is de zaak der Staten, de classes moet haar besluit terug nemen en „obedientie" betoonen aan de Staten en deze om een besluit der Staten verzoeken. Hetwelk Walcheren na eenige protesten doet. De Staten dienen zich aan als „voedsterheeren van Gods kerk" (1 Febr. 1620) en zorgen als zoodanig voor schier alles, maar beslissen ook over schier alles. Geen prov. synode mag samenkomen zonder goedkeuring der Staten, deze moeten eerst het agendum zien en goedkeuren en over de zaken advies geven. De Staten besluiten of ergens een kerk mag geinstitueerd worden, bevelen hoe de kerkeraad zal gekozen worden, geven al of niet verlof tot het beroepen van een predikant, veranderen de Kerkenorde, zetten predikanten af. De classes moeten hare acta inleveren aan de Staten. De Staten beslissen over de leer, („aan Christus geen onvolmaaktheid toe te schrijven") ; zelfs over de exegese, de predikanten mogen „geen allegorische uitlegging buiten nood doen", „de plaatsen in de H. Schrift voor doop en avondmaal aangehaald niet krachteloos maken". Het is een kwestie in de deliberatie der Staten of een predikant mag leeren dat de martelaren 1000 jaren voor de andere menschen zullen opstaan. Resolutie daarover 7 Sept. 1623. Zij mogen geen theol. boeken schrijven over sommige onderwerpen (Cocceiaansche twisten.) De prins moet aan een strijd over een predikant (Ds. Momma te Middelburg) te pas komen, komt over in 1676 en breekt de oppositie door 7 regenten te Middelburg te „licentieeren" en 7 anderen in hun plaats te stellen. De prins zet een predkant af en „ordonneert desen sich buiten stad en provincie te absenteeren, als sijnde de grootste oorzaak van al de disorders". Zelfs een voorzanger mag niet door den kerkeraad alleen naar resolutie der Staten gekozen worden,

maar de magistraat moet er zeggenschap in hebben. Oneenigheid in een plaatselijke kerk wordt door de Staten beslecht en de predikant moet van zijn ambt afstand doen. Ambachtsheeren en „hals-heeren" „vermaken den kerkeraad" (d. i. veranderen dien), enz.

Wie verwondert zich, dat bij deze mentaliteit de classes op advies of met goedvinden van de Staten een kerkeraad afzetten? „De wet verzetten" scheen den vaderen de eenige methode toe om oppositie te breken (zie boven en zie het geval Utrecht in mijn vorig artikel).

Niet veel anders was het in andere provincies.

Wilt ge meer weten sla dan behalve Fruin (vroeger door mij aangehaald) op het tweede deel van „Kerk en Staat" van Dr J. Th. De Visser (p. 154 en verv.) Wat al niet deden de vaders? Wat een willekeur! Wat een overheidsbemoeïng! De overheid stelde predikanten aan en zette ze af, ze nomineerde de kerkeraden (p. 182), benoemde ouderlingen en diakenen (p. 183). De ouderlingen en diakenen schijnen in sommige plaatsen zelfs geregeld door de magistraten te zijn benoemd (p. 184). In Zeeland als men weet door een collegium qualificatum, een kiescollege waarin èn de magistraat èn eenige gemeenteleden of kerkeraad zitting hadden. De Overheids-afgevaardigden zitten mede in de kerkeraadsvergaderingen of andere kerkelijke vergaderingen, roepen saam of verbieden zulke vergaderingen, discusseeren mede (p. 230.) Ze maken een kerkenorde (p. 231). Weigerde de approbatie van de K. O. door de kerken gemaakt (p. 232). Ieder kent de strijd daarover. Niet alleen dwong de magistraat menigmaal den kerkeraad (denk aan den strijd tegen Brakel in Rotterdam a. w. p. 328), maar greep menigmaal zelf in om de kerkelijke zaken te doen (a. w. p. 237), zette predikanten af en verbood prediking (p. 328, 250). Of liet de kerkeraden in naam beroepen maar inderdaad deed de overheid het (a. w. p. 250). De overheid schorste of zette kerkeraadsleden af (p. 265). De predikatie en de gebeden moesten geheel naar den wil der overheid worden ingericht (p. 279). De overheid be-

paalde vaak wanneer en waar er moest gepreekt worden, stelde zelfs den duur der predikatie vast, ja, verbood den predikanten een tijd uit zeker Bijbelboek (Jozua) te preeken (p. 279). „Letterlijk in alles wat de kerk deed had de overheid de hand" (l.l.). Zelfs in haar woord was de kerk niet vrij (p. 320). De kerk moest den staat of de staatkunde van sommige leiders dienen (l.l.) En 't ergste — dit waren geen incidenteele gevallen. Dit was beginsel, leer. Had niet prins Willem reeds vermaand „bijtijds orde te stellen op kerkelijke personen en zaken" (p. 366). Had niet De Groot de staatsalmacht in de kerk geleerd? En hadden niet Utenbogeart en Oldenbarnevelt dit practisch zoeken toe te passen (p. 336—374). De kerk heeft dank zij de hulp van prins Maurits de doorwerking dezer theoriën wel geknot, maar de kerk bleef toch in menig opzicht dienares van den staat en aldoor staken deze theoriën met meer of minder kracht weer den kop op, of bleven regelmatig gelden.

Zelfs Voetius met al de scherpte van inzicht en redeneering hem gegeven, en hoezeer hij ook de vrijheid en zelfstandigheid der kerk tegenover de overheid zoekt te verdedigen, gaat toch hierin niet vrij uit. Maar heeft een zwakke plek in zijn redeneering (a. w. p. 402). En Rivet steunde een bekenden voorvechter voor het recht der overheid in kerkelijke zaken (a. w. p. 375).

Dit alles poneert met klem de vraag : wie zou de praktijk der vaderen zonder meer tot leidraad durven nemen ? Tenzij eerst aangetoond is, dat die praktijk berustte op de beginselen gegeven in Gods Woord, de Geloofsbelijdenis en de Dordtsche K. O. ? Deze beslissen. Ik heb vroeger reeds uitvoerig aangetoond (E. E. F. p. 33—47 en In eigen rechte lijn p. 16) hoe èn door overheidsbemoeïng èn door willekeur der regenten èn door de slapheid der kerken er een groote verwarring heerscht in de praktijk der vaderen, zoodat deze zeker niet normatief voor ons geacht kan worden.

Uit het door Dr De Visser meegedeelde (a. w. II p. 117 en v.v.) is duidelijk te zien hoe het de bepaalde politiek der

Staten (zoowel provinciale als generale) was om een *sterke Gereformeerde* eenheid te hebben tegenover Roomschen, Dooperschen enz. Een eenheid waarop zij in hun regeeringsbeleid steunen konden. Vandaar dat de methode van een afsnijden van het geref. kerkverband door hen nimmer zou zijn toegestaan. Dat ging lijnrecht tegen hun politiek in. Oppositie in kerk en staat werd daarom onderdrukt door „de wet te verzetten". Om de autonomie der plaatselijke kerk bekommerde men zich evenmin als om de K. O. Vandaar dat de beginselen van Belijdenis, K. O. en de theorie van mannen als Voetius en Hoornbeek zoo hemelsbreed verschillen van de praktijk die dagen. En het is duidelijk, dat niet de praktijk, maar wel de theorie de rechte lijn had. *De zuivere theorie hebben zij nimmer kunnen toepassen.*

Wie zal, de zaken zóó staande, de praktijk der vaderen tot richtsnoer voor onze kerkelijke actie of methoden durven aanbevelen? Laat ons blijde zijn dat we dien tijd voorbij zijn en hem stil laten rusten. En toch schijnt dat „de vaders deden het ook" nog bij sommigen het hoofdargument te zijn (Heraut, 18 Oct. 1931). Neen, noch uit wat de vaderen deden waarmee schier alles goed gepraat kan worden, noch ook uit de praktijk der Fransche kerken, ik wees er uitvoerig op in mijn vorig artikel, en dat niet zonder reden [1]), moet ons kerk-

[1]) Men deelt mij mede, dat in het onderwijs in het kerkrecht aan de V. U. het Fransche kerkrecht ook in deze zaak ten voorbeeld gesteld wordt. Maar het Fransche kerkrecht is immers op een ander stramien gezet. Ik wees er op in mijn vorige artikelen. De Franschen konden ook in dit stuk niet handelen zooals wij.

De Fransche kerkeraadsleden werden anders gekozen. De eerste maal door predikant en gemeente, daarna door adoptie *door den kerkeraad*. Ze werden dan twee Zondagen aan de gemeente voorgesteld „zoodat haar toestemming mag verkregen worden". In geval van bezwaren zoo moesten deze door den kerkeraad behandeld worden, zoo noodig door classis en prov. synode. (The Discipline of the Ref. Churches of France Ch. III canon 1, in Quick, Synodicum p. XXXVII). Daar was dus niet die medewerking van het ambt der geloovigen als bij ons. De reformatie was bij ons meer democratisch als we vroeger zeiden, en als ook hier weer blijkt.

recht opgebouwd worden maar uit de beginselen zelve, uit Schrift, Belijdenis en uit *onze* K. O. Uit de beginselen daarin gegeven. En dan hebben zelfs zij die nu mijn tegenstanders zijn het eenmaal zoo geheel anders geleerd dan zij nu leeren. Ik wijs hier b.v. nog, behalve op wat ik vroeger van Dr H. H. Kuyper en Dr H. Bouwman aanhaalde, op wat Ds Joh. Jansen zegt in zijn „De Kerkelijke Tucht" (p. 80—88). Christus, de Koning der Kerk, oefent Zijn macht onmiddellijk maar ook middellijk uit. Middelijk „gebruikt hij daartoe allereerst het ambt der geloovigen. De gemeente heeft immers de zalving van den Heilige en weet alle dingen 1 Joh. 2 : 20, is een koninklijk priesterdom 1 Petri 2 : 9 en heeft een gewone en buitengewone roeping te vervullen". „Hare buitengewone taak is, desnoodig, *zich van de ambtsdragers af te scheiden en tot reformatie der kerk over te gaan, nieuwe ambten in te stellen enz.*" (Ik cursiveer v. L.)

De gemeente heeft in onderworpenheid aan het Woord ook „een controleerende macht" over de ambtsdragers en den kerkeraad. Zoo dat, naar het hier door Jansen aangehaalde woord van Dr Rutgers uit „De beteekenis der gemeenteleden als zoodanig" (bl. 25, 26), het gebeuren kan, dat er botsing komen kan „dat den kerkeraad tegenover de gemeente, of eene gemeente tegenover den kerkeraad heeft vast te houden en dit kan zelfs naar den eisch des Woords het verbreken van het kerkverband tengevolge hebben".

Ook hier komt het dus — zoo meen ik te mogen concludeeren — bij Rutgers op neer, dat er kan komen een botsing van de gemeente *tegenover den kerkeraad* en een breken met hem.

En op blz. 150 wordt door Jansen Voetius aangehaald, die met beroep op Paulus voorbeeld in Hand. 19 : 9 (die zich met de discipelen afscheiden van de synagoge) zegt, dat het bij groot bederf voorkomen kan dat dan geraden moet worden „dat het gezonde deel zich afscheidt en zijn zaken op zichzelf behandelt".

Dit wordt dan eerder (a. w. p. 152) uitgewerkt. Dus immer : zich afscheiden, reformeeren, maar nergens dat van

buiten een macht komen moet om den kerkeraad af te zetten. En evenmin hoort men in de geheele redeneering één woord daar over, dat men zulk een macht om dat te doen zou moeten inroepen.

En als bekend is werd door Jansen in „De bevoegdheid der meerdere vergaderingen" (p. 53) zulk een afzetten beslist ontkend. „Zulk een ingrijpende en dwingende macht heeft een meerdere vergadering niet". En terecht wordt gezegd, dat, naar analogie van de tuchtmiddelen over de gewone leden en over de ambtsdragers, niet anders overblijft, in zulk een geval van halsstarrigheid van een kerk, dan het kerkverband eerst tijdelijk en gedeeltelijk en zoo dat niet baat ten slotte volstrekt en voor goed met haar te verbreken". En ook hier wordt de hardnekkigheid van den kerkeraad blijkbaar beschouwd als deformatie der kerk. Inderdaad niet tot de praktijk der vaderen maar tot de beginselen terug!

En wat kerkrechtelijke waarde heeft het beroep op de praktijk der vaderen daar deze praktijk toch vaak klaarlijk inging tegen de kerkenorde door al de kerken in generale synode te Dordrecht in den jare 1618/19 vastgesteld?

En waarom zou ik moeten aannemen, dat er wel in den loop der eeuwen (b.v. 18e eeuw) verslapping in de leer plaats had maar dat het kerkrecht, de kerkrechtelijke praktijk der vaderen, ongeschonden bleef?

En waarom zou ik moeten aannemen, dat waar zelfs bij een canonicus en dogmaticus als Voetius er kerkrechtelijke vlekken te bespeuren zijn (zie boven) de in dit stuk twijfelachtige kerkrechtelijke inzichten b.v. van Petrus van Mastricht, hoe *dogmatisch* zuiver ook, autoritatief zijn? Waren zij daarin niet allen kinderen huns tijds? En heeft — als we vroeger in dit tijdschrift aantoonden — de nationale regeeringsvorm niet invloed op de kerkrechtelijke zienswijze? Waarom zou dat ook hier niet het geval geweest zijn sinds de Staten en regenten meer aan het hoofd der republiek kwamen te staan? Juist die praktijk der vaderen moet ons in haar hierarchisch verloop een *waarschuwend* voorbeeld zijn. Terug, mijne broeders, via Dordrecht naar Embden en Wezel. (Slot volgt.)

IS ZWEEDSCH LICHT WEL ALTIJD VEILIG LICHT?

door

Ds. W. J. GOEDBLOED te Maarssen.

Zweedsche lucifers hebben altijd een goeden naam gehad, maar of de Zweedsche theologie van Aulèn de meest zuivere is, is voor mij geen vraag. Gereformeerd is ze niet. Toch wil ik wat zeggen over Aulèn's boek „De Christelijke Verzoeningsgedachte". Ik heb dit werk in de geautoriseerde vertaling uit het Zweedsch door J. Henzel, verschenen bij H. J. Paris te Amsterdam 1931.

Het zijn de Olaus-Petri-lezingen, die Prof. Gustaf Aulèn in 1930 voor de Universiteit van Upsala gehouden heeft.

Wat ik er over te zeggen heb, is een woord van lof en van protest. Ik behoef den lof van Aulèn zelf niet te verkondigen. Dr. M. van Rhijn heeft hem bij het Nederlandsche publiek ingeleid door zijn voorwoord op de vertaling van „De ziel van het Christendom". Maar mijn lof gaat over de lezingen zelve. Hij heeft een machtige stof in een werkje van 162 bladzijden zoo samengevat, dat men, als men zijn standpunt deelt, kan zeggen een inzicht in de zaak te hebben. Hij doet het zoo helder, dat men het als boeiende lectuur aan een ontwikkeld mensch kan aanbevelen. Hij doet ook snaren trillen, die in een Gereformeerd hart weerklank vinden, wanneer hij ervan spreekt, dat ons heil geheel en al een werk Gods is, dat van boven neerdaalt tot den mensch en dat hoe ongebrokener dit motief gezien wordt, men ook te beter het wezen van het Christendom benaderd heeft.

Maar meer lof kan ik hem niet geven. Immers het uitgangspunt van Aulèn omtrent de verhouding van Oud en Nieuw Testament is niet zuiver. In „de ziel van het Christendom"

heeft hij zich daarover reeds uitgelaten op een manier, die niet waardeerend is voor aanhangers van een geloovige inspiratieleer, en feitelijk niet door den beugel kan. Hier doet hij het deftiger, maar hij zegt toch op p. 83, dat het verschil tusschen Jodendom en Christendom radicaal is. Hij bedoelt dan met Jodendom de O. T. bedeeling en met Christendom de N. Testamentische. Dit radicale verschil is dan, dat het O. T. de godsdienst van het recht is en het N. T. de godsdienst der liefde. Deze tegenstelling is volgens de Gereformeerden onjuist. Een Gereformeerde vindt, dat iemand, die zoo iets poneert, een geestelijk kind is van Marcion, den vader der Bijbelcritiek en een der eerste Gnostieken.

Bij zulk een uitgangspunt moeten wel allerlei dingen onjuist worden gezien. Om een voorbeeld te noemen. Bij de vertolking van Paulus' gedachten over de wet, wijst hij er op, dat Paulus wel aan de ééne zijde de wet heilig en goed noemt, maar aan de andere zijde „ook de wet tot de machten des verderfs rekent" (p. 73) en in verband hiermee zegt hij, dat de orthodoxie juist in haar beschouwing van de wet meer Latijnsch-Christelijk dan Classiek-Christelijk is, d.w.z. dat zij afwijkt van de meeningen van het Oer-Christendom. Maar de groote gedachte van Galaten 3 : 21 : „Is dan de wet tegen de beloftenissen Gods? Dat zij verre", heeft hij niet aangeroerd zelfs. Niet verwonderlijk, want deze plaats alleen is reeds doodend voor de Marconitische tegenstelling. Ik weet echter niet of ze bij Marcion echt was. Dat doet er niet toe evenwel, voor ons, Gereformeerden is ze wel echt, en een stuk graniet, waarop de geheele tegenstelling stuk oftewel kapot vliegt.

Maar laat ons tot Aulèn's boek komen. Het bevat 8 Hoofdstukken n.l. 1ste Hoofdstuk : Probleemstelling en richtlijnen, 2de Hoofdstuk : De ontwikkeling van het klassieke verzoeningsmotief bij Irenaeus, 3de Hoofdstuk : Het klassieke verzoeningsmotief in de oude kerk, 4de Hoofdstuk : Het klassieke verzoeningsmotief en het Oer-Christendom 5de Hoofdstuk . De Latijnsche verzoeningstheorie — de stroomingen der

middeleeuwen, 6de Hoofdstuk : Luther — het klassieke verzoeningsmotief vernieuwd en verdiept, 7de Hoofdstuk : De omvorming en de ontbinding van de Latijnsche verzoeningstheorie, 8ste Hoofdstuk : Terugblik en principieele belichting.

In zijn probleemstelling zegt hij, dat de gewone opvatting omtrent de geschiedenis van het dogma der verzoening deze is, dat de oude kerk slechts aarzelende pogingen gedaan heeft om dit dogma te formuleeren, dat Anselmus feitelijk de eerste is, die hieromtrent een sluitende theorie heeft gegeven en dat de verdere ontwikkeling zich bewogen heeft in een strijd tusschen de richting van Anselmus, die een objectieve verzoening leerde en allerlei andere richtingen, die een subjectieve verzoening stelden, welke richtingen door Schleiermacher praedominant zijn geworden in de 19de eeuw.

Tegenover deze traditioneele opvatting omtrent de historie van het dogma der verzoening wil Aulèn nu zijn eigen opvatting stellen, die in 't kort hierop neerkomt : Er zijn niet twee richtingen te onderscheiden n.l. objectief en subjectief, maar drie n.l. in het objectieve twee typen. Het eerste daarvan is, wat hij noemt : het dramatisch-klassieke. Het tweede het Latijnsche type. Het dramatisch-klassieke is het oudste. Het Latijnsche type is eerst later opgekomen en ten slotte door Anselmus geformuleerd. Na Anselmus is het langzamerhand verzwakt, maar door de orthodoxie der Reformatie weer opgenomen en vervolmaakt. Luther echter heeft het klassieke type gegrepen, vernieuwd en verdiept. En eerst door de Aufklärung is het subjectieve type tot een leidende positie in de theologie gekomen.

Deze opvatting nu demonstreert hij eerst aan Irenaeus, omdat hij meent het klassieke type bij hem duidelijk te vinden. Van Irenaeus gaat hij, na het algemeen heerschende van het klassieke type in de Oude kerk getoond te hebben, terug op de documenten van het Oer Christendom n.l. de N. T. geschriften. Vervolgens beschrijft hij het ontstaan van het Latijnsche type, om dan de historie van de typen te beschrijven. Het is, zooals hij meermalen zegt, slechts een over-

zicht in vogelvlucht, maar dan toch voldoende om alle elementen, die hierbij in aanmerking komen, aan te roeren en te waardeeren.

De formuleering van de beide objectieve typen geeft hij aldus: „Wilde men heel summarisch de eigenaardigheid van „die theorie (n.l. die van Anselmus, ontwikkeld in Cur deus homo) aanwijzen in vergelijking met het klassieke motief, dan „zou men kunnen zeggen, dat — terwijl het klassieke motief „gekenmerkt wordt door de ongebroken handeling Gods en „het doorbroken rechtsschema — de signatuur van de Latijn-„sche verzoeningstheorie het ongebroken rechtsschema en de „gebroken handeling Gods is." (p. 15).

In zijn laatste hoofdstuk geeft hij het nog eenigzins breeder. Op bladz. 148—149 geeft hij een formuleering van het classieke, het Latijnsche en het subjectieve type en zegt dan:

„Eerst dan een woord over de eigenlijke *grondstructuur,* „zooals deze in het voorgaande tot uitdrukking is gekomen. „Ik herinner aan een formule, die wij bij enkele gelegenheden „hebben gebruikt, om het verschil duidelijk te maken tusschen „het klassieke verzoeningsmotief en de Latijnsche verzoe-„ningstheorie. De signatuur van het eerste is het ongebroken „werk Gods en de gebroken rechtsorde; de signatuur van de „laatste daarentegen de ongebroken rechtsorde en het gebro-„ken werk Gods. Daarmee is het wezenlijke in de vraag naar „de structuur van deze beide typen gegeven. De verzoening „is volgens het klassieke motief één enkel, voortgaand werk „Gods, uitgevoerd in en door Christus. Het zegt volstrekt „niets tegen het ongebroken werk Gods, wanneer men hier en „daar den passieven vorm aantreft: God wordt verzoend. Inte-„gendeel, een dergelijke omwisseling is karakteristiek voor „het klassieke motief. Heet het, dat God verzoend wordt, dan „geschiedt dit alleen daardoor, dat Hij de wereld met zich „zelf verzoent en zich zelf met de wereld. Het dualistisch-dramatisch motief — de gedachte aan den strijd tegen en de „overwinning over de tyrannen, de machten des verderfs — „is als de beschermende macht rondom de ongebrokenheid

„van het werk Gods. Maar dit werk Gods der verzoening is „als zoodanig een opgeven van den weg der rechtsorde ; voor „de verzoening is geen plaats in de categorie van het recht, „doch slechts in die van de ondoorgrondelijke liefde, van de „goddelijke agape.

„In het Latijnsche type daarentegen is de rechtsorde onge- „broken, de verzoening geperst in het vaste rechtsschema. „Het beslissende ligt heelemaal niet daarin, dat uitdrukkingen „en beelden gebruikt worden, die aan het rechtswezen, in casu „aan het Romeinsche recht, ontleend zijn. Ook het klassieke „motief kan zeer goed gebruik maken van beelden, aan het „gebied van het recht ontleend. Het beslissende ligt daarin, „dat het werk der verzoening wordt geplaatst in de lijst van „de rechtsorde. Een doorbreken van deze is hier ondenkbaar. „De satisfactie beteekent de compensatie, die het goddelijke „recht eischt en noodzakelijk moet eischen. Hiermee komt een „element binnen, dat de eenheid van het werk Gods verbreekt. „Ongetwijfeld is er ook voor het Latijnsche type sprake van „een werk Gods, in ieder geval van een goddelijk initiatief „en van een goddelijke regeling. Het is daarom eigenlijk niet „de bedoeling om te spreken van een doen veranderen van „Gods gezindheid, ook al is het genoegzaam te verklaren, dat „de gedachtengang dikwijls op deze wijze vertolkt werd. „Eigenlijk is er sprake van het bevredigen van den eisch van „het goddelijk recht, die gevraagd wordt, zal het werk Gods „voortgang hebben. Dat het werk Gods „gebroken" is, blijkt „daaruit, dat alle nadruk ligt op wat Christus doet qua homo, „als mensch in de plaats van menschen".

Ziehier eenigzins de opvatting en de strekking van Aulèn's boek. Het eischt waardeering, in zooverre bijna op elke bladzijde doorstraalt, hoe Aulèn zelf het verzoeningswerk ziet als voortvloeiende uit de Goddelijke erbarming, maar het eischt protest om het minder achten van het recht Gods. Het woord van Jesaja 1 : 28 : Sion zal door recht verlost worden, klemt bij hem niet.

Wanneer nu een protest moet uitgebracht worden op

grond van dogmen-historische kennis, dan zou schrijver dezes met een cedo majoribus de pen neerleggen. Maar dat behoeft gelukkig niet. Ik wil een poging wagen om met een soort van immanente critiek op het boek een en ander te berde te brengen, waaruit blijkt, dat de constructie van Aulèn omtrent de historie van het dogma der verzoening ingeniosius quam verius, meer vernuftig dan waar is.

Maar ook al mislukte dit totaal, dan zouden wij als Gereformeerden nog niet tot het standpunt van Aulèn behoeven over te gaan, omdat wij wel het licht der historie hoog achten, maar toch het dogma voor ons niet rust op het gezag van het Christelijke denken, maar op het gezag van Gods Woord. En als Aulèn de tegenwerping mocht maken, dat de Gereformeerden dan toch afwijken van de oude kerk, dan kàn hem voor de voeten geworpen, dat, als hij Luther goed begrepen heeft, hij toch erkennen moet, dat „Luther's karakteristieke verzoeningsgedachte wordt terzijde geschoven en gedurende „lange tijden domineert de Latijnsche theorie, om dan langzamerhand haar ontbinding te gemoet te gaan." (p. 124).

Zoowel de Gereformeerde als de Luthersche theologie der Reformatie staat, volgens Aulèn's getuigenis, niet aan de zijde van Aulèn. Hij erkent dat volmondig: „De reformatorische theologie in 't algemeen heeft het klassieke verzoeningsmotief niet opgenomen." (p. 125). Nu zal ieder wel volmondig erkennen, dat de geschiedschrijving van het dogma niet het fort der Reformatoren is geweest. Zij waren sterker in het formuleeren of cudeeren van het dogma, dan in het beschrijven van de historie der dogmata. Maar toch waren zij niet geheel onbekend met de uitspraken der oude vaders. Calvijn geeft in zijn Institutie bewijs genoeg, dat hij de vaders der oude kerk niet versmaadde, en zoo zal het ook wel met Luther en Melanchthon geweest zijn. Toch weten zij niet van Aulèn's typen, en al zegt hij, dat hij Luther begrepen heeft, het is de vraag of alle kenners van Luther het met hem eens zijn. Door zijn standpunt wordt „de discussie in hoeverre „Luther meer den nadruk legt op „Christus pro nobis" dan

„op „Christus in nobis", meer op „propter Christum" dan „ „per Christum" eveneens irrevelant" (p. 153), maar, omdat het juist discussabel is of zijn standpunt juist is, zegt zulk een beweren nog niet alles.

Zijn thema, dat Anselmus juist het omgekeerde van het klassieke heeft geponeerd, behoeft ook niet aanvaard. Hij zegt in verband hiermee op p. 91, dat het „een hulpvoorstel- „ling is klaarblijkelijk, wanneer Anselmus — in aansluiting „aan oudere Latijnsche voorstellingen — het argument naar „voren brengt, dat het werk van Christus, dank zij de veree- „niging van de goddelijke natuur met de menschelijke, een „grootere waarde krijgt, dan het anders zou bezeten hebben." (p. 91). Maar deze hulpvoorstelling heeft toch meer betee- kenis dan Aulèn er aan toekent. Ik weet niet of de distinctie van de communicatio apotelesmatum, wel te onderscheiden van de communicatio idiomatum, aan Irenaeus met dien naam bekend is geweest, maar wie er dan ook de geestelijke vader van is, dit is zeker, dat, als Aulèn deze distinctie had inge- dacht, hij dan het verwijt van hulpvoorstelling niet aan An- selmus zou gemaakt hebben. Christus is toch nooit anders te denken dan als de theanthroopos, de Godmensch, en al Zijn werk is steeds het apotelesma of resultaat van de saamwer- king van beide naturen. Nu legt Anselmus zeer zeker de nadruk op het satisfactiewerk qua homo, maar altijd als een zeer bijzondere homo n.l. Godmensch. Verder moge Ansel- mus de overdracht van Christus' verdienste op de Zijnen niet zoo duidelijk verklaard hebben als b.v. Thomas van Aquino (vgl. Bavinck Dogm. III[1] p. 318), maar hij heeft toch iets ervan gezegd, waar hij toch zegt in Cur Deus homo Boek II Cap XIX (vertaling van P. C. Ysseling—Calembach Nij- kerk 1908, pag. 179) : „Of wie zal hij met meer recht erfge- „naam maken van het hem verschuldigde, waaraan hij zelf „geen behoefte heeft, en den overvloed zijner volheid, dan „*zijn verwanten en broeders,* die hij, met zooveel en zoo „groote schuld bezwaard, door gebrek ziet wegkwijnen in „diepten van ellenden, opdat hun vergeven worde, wat zij

„voor de zonden schuldig zijn, en gegeven, wat zij wegens de „zonden ontberen?" Hij noemt wel niet de verbondsrelatie, maar een heenduiding is toch zeker de uitdrukking „zijne verwanten en broeders".

Hiermee nu maakt Anselmus geen middelwezen tusschen God en mensch, maar hij bedoelt alleen hiermee het Chalcedonense te handhaven, zooals hij in Boek II Cap VIII uiteenzet, en volgens dat Caput is het de God-menschelijke persoonlijkheid d.w.z. de 2de Persoon der Triniteit, die het volbrengt.

Wanneer Aulèn nu onder het gezichtspunt van de communicatio apotelesmatum de voorstelling van Irenaeus gezien had, dan zou hij de plaatsen op p. 39 n.l. adversus haereses III, 18, 3, en de adversus haereses V, 24, 4, ook anders gewaardeerd hebben. Nu plaatst hij boek 5 min of meer tegenover boek 3, maar met bovengenoemde distinctie zijn beide plaatsen volkomen met elkander harmonieerend. In het verzoeningswerk werken de beide naturen samen, ieder in eigen orde en in eigen plaats, zoowel de menschelijke als de goddelijke natuur, maar het eenig subject van dezen Godsmensch is de Logos, de 2de Persoon der Triniteit, de Zone Gods.

Maar zoo genomen is er alleen het verschil, dat bij Irenaeus de strijd tegen de tyrannen op den voorgrond staat en bij Anselmus de voldoening aan God. Toch heeft volgens bladz. 33 Irenaeus ook iets gezegd over de rechtsquaestie. Aulèn zegt hiervan „Irenaeus bedoelt hiermee niets anders dan wat in de taal van de sport genoemd wordt fair play" (p. 33). Maar hij kan toch ook niet ontkennen, dat in de oude kerk het recht van den duivel besproken is in dispuut. Gregorius van Nazianzus leerde hierover anders dan Gregorius van Nyssa (p. 54 en 57). Hieruit is toch te deduceeren dat het juridische element in de oude kerk reeds is behandeld, wel niet, zooals later bij de Latijnen, maar dan toch de zaak van het recht (p. 54 en 57) en in een andere zin dan het fair play. Het is wel privaat-rechterlijk en niet straf-rechterlijk, maar dan toch rechterlijk.

In dit licht komt de vraag op, of Aulèn gelijk heeft, wanneer hij op pag. 86 zegt : „Men kan moeilijk er sterk genoeg „den nadruk op leggen, dat de Latijnsche verzoeningstheorie ontstaan is op het terrein der boeteleer". Maar ook al was dat zoo, dan heeft Aulèn niet genoeg gewaardeerd het motief, waaruit die boeteleer is ontstaan. Zeker de boeteleer en de verdienstelijkheid der goede werken is Roomsch en gaat tegen de Evangelische leer der genade rechtdraads in. Maar het motief, waaruit ze opgekomen is, is toch het rechtsmotief. Hun fout is de fout der Joden, die Paulus in Rom. 9 : 30—33 geeselt, maar het motief is het gerechtigheidsmotief. En dit motief is diep religieus zooals uit Rom. 3 : 21—31 blijkt. In den grond gaat het om God zelf. God als Schepper heeft Zijn ordinantiën aan de Schepping gegeven. Zij zijn geschonden en God zou geen God zijn als Hij het geschondene niet herstelde. Daarom wederbaart Hij Zijne Schepping en is de genade herstelling der natuur. Het gansche rechtsmotief hangt samen met het beginsel der wedergeboorte, zoo goed als het beginsel der Incarnatie en het motief van den strijd tegen de tyrannen. Ja de strijd tegen de tyrannen is toch in de Grieksche wereld ook een rechtsstrijd. De Atheensche geest, die zich uit in het : En murtoe kladi to xiphos phorèsoo, | Hoosper Harmodios k' Aristogeitoon | Hote ton turannon ktanetén, | Isonomous t' Athènas epoièsatèn, moge in het Hellenisme zijn ondergegaan, maar de schildering van Irenaeus, zooals Aulèn die geeft, gelijkt er wonderveel op. En dan is het toch een rechtsstrijd.

Het opkomen voor het rechtsmotief behoeft volstrekt geen moralische vervlakking, of een rationaliseering van het Evangelie te zijn. Wij kunnen evengoed als Aulèn strijden tegen elke poging om het Evangelie te humaniseeren, en tegen elk streven om „de theologie te veranderen in een speculatieve metaphysica en idealistische filosofie" (p. 159). Wij wenschen ook van A tot Z in het werk der verzoening den Goddelijken factor te erkennen, het is van A tot Z een actie van boven naar beneden, maar wij handhaven, in tegenstelling

met Aulèn, ook het ongebroken rechtsschema, omdat wij Christus zien als de Zone Gods, die als Borg, als plaatsvervangende Borg, het borgtochtelijk werk *alleen* volbracht, en Zijn borgverdienste *uit genade* aan de Zijnen schenkt, maar daardoor dan ook het *verbondsrecht* Gods ten volle handhaafde en zoo den triomf behaalde over den schender van Gods recht, dat *wel indeukbaar maar niet doorbreekbaar* is.

Om al deze overwegingen kwam de vraag bij mij op of het Zweedsche licht van Aulèn in deze materie wel veilig licht is, en ik meen deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Aulèn's tegenstelling van het klassieke motief en het Latijnsche motief, hoe schitterend ook in zijn lezingen doorgevoerd, dunkt mij altijd nog meer vernuftig dan waar.

KRONIEK.

Heelemaal geen polemiek? — Niet te pessimistisch. — Oratio pro domo. — Prof. Du Plessis.

„Ik ben beu van polemiek", heeft *Ds. D. Sikkel* in de „Amsterdamsche Kerkbode" geschreven.

„Ik heb nog nooit meegemaakt, dat iemands inzicht daardoor gewijzigd is. Ik heb er wel veel narigheid van gezien".

De uitspraak van *Ds. Sikkel* is te kras. Hij kan dit niet volhouden. Immers hij draagt zelf den naam van een man, van wiens polemieken, van wiens geharnaste verdediging zijner rondom-aangevallen nieuwe inzichten op kerkelijk en politiek gebied in ons vaderland alles behalve zooveel narigheid, integendeel gezegende wijziging van veler opinie, en nieuwe ontwaking en opleving de vrucht was.

Beperking onzer polemiek tot een strijd over hoofdzaken is — dit geven we gaarne Ds. Sikkel gewonnen — echter naar onze vroeger reeds uitgesproken meening in den ernstigen aanval die thans vooral van buiten-kerkelijke zijde op ons aankomt, gebiedend noodzakelijk.

Minder dan ooit moeten we thans zout op de slakjes werpen, die er met of zonder huis op den rug, in onze hofjes rondkruipen.

Ik neem het niet op voor de instandhouding van de *twee en tachtig* (82!) Kerkbodes, die er volgens het nieuwe Jaarboek onzer Gereformeerde Kerken alleen in ons vaderland zijn; ik geloof ook niet, dat hun onderling verschil van inzicht juist altijd dient tot „opscherping der liefde".

Maar voor onzen innerlijken opbouw is het onderling toezicht al geschiedt dit dan maar door Kerkbodes, nog lang zoo verkeerd niet.

Het zijn geenszins de slechtste huisgezinnen in de gemeente, waar de hoofdbladen en de plaatselijke Kerkbode trouw gelezen worden.

We moeten niet te pessimistisch zijn omtrent het resultaat.

„Ik heb nog nooit vrucht gezien", zegt de nieuwe redacteur van de „Amst. Kerkbode".

Zoo kunt ge ook critisch staan tegenover uw eigen preeken.

Ik denk vast, dat het een geestelijke geweest zal zijn die het luimige lied van de Visch-prediking over *Antonius van Padua* gemaakt heeft in den trant van *Abraham à St. Clara.*

„Antonius zur Predigt
Die Kirche findt ledig,
Er geht zu den Flüssen
Und predigt den Fischen...

Achtereenvolgens wordt het stomme, stilzwijgende toehooren van karpers, snoeken en alen beschreven :

Fisch grosze, Fisch kleine
Vornehm und gemeine
Erheben die Köpfe
Wie verständge Geschöpfe :

Maar als de preek uit is :

Die Hechte bleiben Diebe,
Die Aale viel lieben...
Die Predig hat g'fallen
Sie bleiben wie alle...

Zoo erg is het gelukkig nog niet! De landman behoort „lankmoedig" te zijn. Kom, dat valt met polemiek en preek even goed mee als met de besluiten van de Synode.

Wijlen *Dr. Stöckhardt* mocht in zijn leven gaarne op de Duitsch-kerkelijke toestanden zinspelend zijn rijmpje ten beste geven :

Synodus, synodare
Und es bleibt, wie es ware...

bij ons is het nog niet zoo, dat besluiten van de Generale Synode van zoo geringen invloed zijn.

Zelfs zouden wij het met het oog op de conclusies die door Dr. Ubbink en anderen getrokken zijn uit sommige uitspraken, achteraf voorzichtiger gevonden hebben, wanneer men òf geheel „de zijdelingsche uitnoodiging" tot een systematische uiteenzetting van de bezwaren achterwege had gelaten, of ze in een vorm gegoten had, die voor niemand voor tweeërlei uitlegging vatbaar geweest was.

Dit neemt niet weg, dat de opmerking die gemaakt werd volkomen juist is, dat Dr. Ubbinks beroep op die uitspraak toch zeker niet in een noot (op bl. 20) thuis behoorde; maar minstens een deel van de Inleiding had moeten vormen.

Mijn opmerking in een vorige Kroniek omtrent de mogelijkheid het geval-Ubbink te behandelen op de manier van „Bezwaar en Antwoord" van Ds. Brussaard-Dr. Ridderbos is veelszins misduid.

Mijn bedoeling was om eenerzijds den wind uit de zeilen te nemen van hen, die aan de zijdelingsche uitnoodiging van Synode of Synode-leden een grond zouden hebben willen ontleenen tot beschuldiging van synodale *provoceering* van tuchtgevallen.

In de tweede plaats om door een zoo royaal mogelijke behandeling van dit „vervolg-stuk op Assen", òf Dr. Ubbink voor onze kerken te behouden, doordat hij van zijn ongelijk kon overtuigd worden; òf hem als gevolg dier bespreking zelf de eenige consequentie te laten trekken, die er uit zijn boek te trekken viel en ons een misschien lange kerkelijke procedure te besparen, welker einde toch waarschijnlijk weer op een Generale Synode zou vallen.

Men kan het daar niet mee eens zijn... maar men behoeft daarom toch niet uit dit zeer bijzondere geval van Dr. Ubbink, die reeds sedert gedurende eenige jaren rechtstreeks spreker en aangesprokene t. o. z. van *Generale Synodes* was, de algemeene conclusies te trekken, die in het persoverzicht van de *Reformatie* onder veler oog zijn gebracht.

Ds. Heida laat blijkens dit persoverzicht mij zeggen :

> „Assen heeft de bewonderaars van een nieuwe strooming uitgenoodigd een heldere uiteenzetting te geven. Dr. Ubbink heeft dat na 5 jaar gedaan ; omdat dit op uitnoodiging is geschied heeft de kerk Zevenhoven geen taak tegenover Dr. Ubbink, wat hij ook in zijn boek moge verkondigen. Alleen een Generale Synode heeft hierin een taak en die moet op de wijze van het debat met Ds. Brussaard te werk gaan."

Maar wáár heeft Ds. Heida dit in mijn Kroniek gelezen ? Ik heb gesproken van een *zijdelingsche* uitnoodiging ; ik heb gezegd : Overigens zie ik nog niet, dat hier de kerkeraad van Zevenhuizen AANSTONDS een taak heeft ; *of die er komt zal naderhand moeten blijken.* Het woord aan de kerken — want dit is het boek feitelijk — zou ik *het liefst* door de kerken zien weerlegd."

Wanneer Ds. H. daaruit haalt, dat ik beweerd zou hebben, dat de Synode Dr. Ubbink „onder *haar schutse* (had) te nemen en te zeggen : Hoe het er ook uit ziet, geachte Doctor, wij waarborgen u dat gij met zulk in kaart brengen van deze nieuwe strooming *nooit in moeilijkheden* met uw kerkeraad of eenige meerdere vergadering zult komen"...... dan ontgaat mij de logica in die gevolgtrekking.

Want de waarschijnlijk aanstaande taak der tuchtoefening door kerkeraad en meerdere vergadering ligt zelfs voor den eenvoudigsten lezer duidelijk in mijn betoog aangewezen.

Ik spreek daar evenmin mee uit als zou Assen voor enkele jaren leervrijheid ingevoerd hebben.

Het spijt mij, dat de *Reformatie* aan die dwaze afleiding uit het verwrongen citaat van mijn woorden breede bekendheid heeft gegeven. Ik meen overigens dat al ware Ds. Heida's samenvatting mijner woorden niet zoo geheel onjuist als ze is, hij ook dan nog niet het recht had, zulke generale ge-

volgtrekkingen te maken uit mijn opmerkingen over enkele uitspraken der Synode die Dr. Ubbink betroffen.

Een bekende regel in onze tuchtoefening is, naar ik altoos meende, ieder geval op zichzelf te beschouwen.

Het is echter nog een voorrecht, dat we tuchtzaken niet opgelost zien op de wijze, waarop men dit in Zuid-Afrika beproefd heeft jegens *prof. Du Plessis* en de Synode der Geref. Kerken.

Ik vermoed, dat de uitspraak van menschen, wier taak nu niet precies op het gebied van theologie en kerk ligt, toch ook voor het geweten van iemand die de procedure heeft gewonnen het gezag niet hebben kan, dat een uitspraak der kerken in voor hem gunstigen zin ook in zijn oog zou gehad hebben.

Want al zal men mogelijk terecht aanvoeren, dat het in een synode ook niet alle koks zijn, die lange messen dragen, de besluiten der meerdere kerkelijke vergaderingen worden zeker niet minder dan die eener wereldsche rechtbank gesteund door het zedelijk gezag der talrijke geleerden die zulk een synode van advies dienen ; en ze hebben in ieder geval boven de andere voor, dat ze geschied zijn door het van Christus voor zijn kerk ingestelde ambt, waarmee de leden der Synode ook tijdens hun beraadslagingen en oordeelvellingen bekleed waren.

Of thans de positie van *prof. Du Plessis* aan zijn hoogeschool nog niet onmogelijker is geworden dan ooit, zal moeten blijken.

Voor ons en onze kerken moge de afwikkeling dezer zaak een baken in zee zijn.

Wat bij ons nog niet is, kan op den duur komen.

Strijd in het noodige, polemiek ter verdediging van eigen geloofsstandpunt zullen wij ondanks het zoeken naar vereeniging en samenbinding niet kunnen vermijden. We moeten — Ds. K. S. heeft er in een naar 't schijnt wat pessimistisch oogenblik railleerend op gewezen — met onze kerk niet naar 't hofje verhuizen —, maar we hopen er in Nederland tevens

voor bewaard te worden dat onze diep ingrijpende theologische en dogmatische vraagstukken, dat polemiek en strijd over onze hoogste en heilige dingen tot een gewelddadig einde gebracht worden door het „Veto" van een op dit terrein niet tot oordeelen bevoegde rechtbank.

Z. v. D.

RECENSIEN.

Dr. A. Noordtzij. **Gods Woord en der eeuwen getuigenis.** Het Oude Testament in het licht der Oostersche opgravingen. Tweede vermeerderde druk.
Kampen, Kok 1931.

Het feit, dat van Prof. Noordzij's boek reeds na een vijftal jaren een tweede druk noodig was, is stellig voor een boek als dit een belangrijk succes, dat de schrijver door den velen arbeid, dien hij eraan te koste heeft gelegd, ook ten volle had verdiend, en waarmede we hem dan ook van harte gelukwenschen.

Deze tweede druk is in niet onbelangrijke mate gewijzigd en vooral uitgebreid. Dat de prijs niettemin dezelfde is gebleven, mag wel bijzonder gewaardeerd worden. Hoofdzaak is, dat Prof. N. het werk heeft gehouden op de hoogte van het verder voortgeschreden wetenschappelijk onderzoek.

Natuurlijk is men het bij het lezen niet overal geheel met den auteur eens. Over de opvatting der scheppingsdagen heb ik bij het verschijnen van den eersten druk uitvoerig gesproken. Ik erken wel, dat er bij Gen. 1 meer ruimte voor eene vrijere verklaring is dan bij Gen. 3, omdat we in Gen. 1 te doen hebben met het werken Gods en de beschrijving daarvan vanzelf een sterk anthropomorphistisch element bevat (men zie de Kantteekening over het spreken Gods in Gen. 1 : 3). Maar genoemde mogelijkheid ziet zich ten opzichte der scheppingsdagen toch altijd haar grens gesteld door het Sabbathsgebod, Ex. 20 : 11, waar de menschelijke week op de Goddelijke scheppingsweek wordt gegrond. Hiermede is het karakter dier Goddelijke scheppingsweek wel niet in bijzonderheden vastgesteld, maar is haar toch eene realiteit

toegekend, waarvan ik betwijfel, of door de voorstelling van Prof. N. genoegzaam gehandhaafd wordt.

Op blz. 366 trof me de uitspraak:

„Het doen van een gelofte gaat uit van de gedachte, dat de mensch invloed kan uitoefenen op Gods wil. Dit is een zuiver Heidensch denkbeeld". M. i. is dit niet juist. Prof. Noordtzij zegt onmiddellijk daarna terecht, dat het bij Israel anders staat, en dat daar de mensch geen invloed kan uitoefenen op de wilsbepaling Gods. Maar nu bestond onder Israel het gebruik der gelofte toch ook, en het wordt door de wet niet bestreden. M. i. volgt hieruit, dat Prof. N.'s stelling aangaande de grondgedachte der gelofte te algemeen is, daar ze wel van de Heidenen, maar niet van Israel geldt. Ook indien iemand zou meenen, dat dan toch de Heidensche opvatting de meest oorspronkelijke moet zijn, zou ik het daar niet mede eens zijn. Meent men, dat de gelofte naar haar wezen Heidensch is, omdat zij uitgaat van de gedachte, dat de mensch invloed kan oefenen op Gods wil, dan moet men hetzelfde zeggen van het gebed. In werkelijkheid berusten beide hierop, dat God met menschen wil omgaan op eene wijze, die op de menschelijke vatbaarheid is berekend. Daar de auteur dit ook wel zal toestemmen, vermoed ik, dat we in bovengenoemde uitspraak te doen hebben met eene onzuivere formuleering van wat hij eigenlijk bedoelde.

De gewijzigde opvatting van de Chabiroe schijnt juister dan die van den eersten druk. Toen stelde Prof. N. de in Kanaän strijdende Chabiroe gelijk met de Israelieten uit den eersten Richteren-tijd, wat hij dan als argument gebruikte voor de tijdsbepaling van Israels vestiging in Kanaän. Thans laat hij dit argument vallen. M. i. terecht; zelfs meen ik, dat hetgeen ons van de Chabiroe in Kanaän wordt medegedeeld, het moeilijk of onmogelijk maakt, hen met de Israelieten uit den tijd na Jozua's dood gelijk te stellen.

Zoo is dit boek ook in zijn nieuwen vorm een waardevol bezit; het brengt, in den aangenamen schrijftrant, die den auteur eigen is, op de hoogte met de voornaamste resultaten

der nieuwere onderzoekingen, zoover die licht werpen op het Oud-testamentische geschiedverhaal.

RIDDERBOS.

Dr. H. W. Gispen. **Mondelinge overlevering in het Oude Testament.**
Ten Brink en Stenvert, Meppel 1932.

Dit geschrift is uitgegeven met een aanvelend „voorwoord" van Prof. Aalders, waarin deze wijst op het belang van eene dergelijke monografische behandeling van belangrijke onderwerpen uit Oud of Nieuw Testament. Inderdaad is zeer te waardeeren, dat Dr. Gispen voor dezen arbeid den lust heeft gehad, en den tijd heeft weten te vinden. Hij behandelt achtereenvolgens de verschillende Schriftuurplaatsen, die aangaande de beteekenis der mondelinge overlevering bij Israel (en zijne voorouders) licht ontsteken.

We wenschen den schrijver van harte geluk met zijn volbrachten arbeid. Deze is des te meer te waardeeren, omdat een arbeid als deze nogal zelfverloochening vraagt. Er valt hierbij heel wat na te zoeken, zonder dat het zichtbare resultaat daarmede altijd in overeenstemming is. Maar tenslotte draagt een dergelijke methodische arbeid toch zijne vrucht.

Bij de formuleering van het resultaat had de auteur m. i. wat nauwkeuriger kunnen zijn. Zoo reeds in de conclusie van het eerste deel, waar hij spreekt van „mondelinge overlevering in Israel", en waar blijkbaar bijgedacht moet worden: „zoover het O. T. daarvan spreekt". Immers, spreekt men van *heel* de mondelinge overlevering in Israel, dan is niet te bewijzen (m. i. ook niet waarschijnlijk), dat deze de verheerlijking Gods tot bijna uitsluitend doel had. Wat de auteur ook zeker niet heeft bedoeld.

Ook de slot-conclusie (blz. 181) is minder gelukkig geformuleerd; althans het begin, dat aldus luidt:

> Op grond van dit alles is de waarde van de mondelinge overlevering als Schriftvormenden factor gering te noe-

men. Naar zuiver-Schriftuurlijken maatstaf haar toetsende, is het resultaat sober. Wat niet zeggen wil, dat die waarde gering was. Alleen, ons ontbreekt de mogelijkheid, meer te bewijzen. Maar het feit, enz."

In den eersten zin staat, dat de waarde gering was. Later blijkt, dat dit niet de bedoeling is ; maar dat de auteur wil zeggen, dat de Schrift ons dienaangaande weinig bewijzen biedt. Wat weer gebrekkig is uitgedrukt door dat (ook stilistisch niet onberispelijke) „naar zuiver-Schriftuurlijken maatstaf haar toetsende, is het resultaat sober". Het nagaan van de Schriftgegevens is nog geen „toetsen naar Schriftuurlijken maatstaf".

RIDDERBOS.

Dr. R. B. Evenhuis, **De Biblicistische-Eschatologische Theologie van Johan Albrecht Bengel.** Wageningen, H. Veenman & Zonen, 1931.

Dr. Evenhuis heeft volkomen gelijk, als hij beweert, dat van Bengel al niet veel meer bekend is, dan dat hij er wonderlijke eschatologische denkbeelden op nahield, doch dat deze groote Würtenberger ten volle verdient, dat de aandacht op hem gevestigd wordt, al was het alleen maar, om dat hij zich uitgelaten heeft over tal van vragen, die tegenwoordig in het middelpunt van de belangstelling staan. Dr. Evenhuis noemt de vragen : Wat is te verstaan onder het Woord Gods ? Wat is exegese ? Wat is de Kerk ? Wat is eschatologie ? In vroeger jaren werd Bengels Gnomon ook in Nederland veel gebruikt. In onzen studentijd schaften meerderen het zich aan. Maar ik geloof niet, dat de studeerende jongelingschap van thans veel naar Bengel omziet. Hoe dit ook zij, Bengel verdient ongetwijfeld belangstelling en daarom verblijden we ons over dit boek.

We zijn in het algemeen genomen ook dankbaar voor de wijze, waarop Dr. Evenhuis zijn taak heeft vervuld. Hij geeft

vier hoofdstukken, Bengels leven, geschriften en karakter, Bengels Biblicisme, Bengels Eschatologie, De school van Bengel. Het eerste en vierde hoofdstuk geven ons geen aanleiding tot opmerkingen. We hebben met veel belangstelling het verhaal van Bengels leven gelezen. Het wekt zeker liefde voor den geleerden, eenvoudigen, innig vromen man. Spreekt het eerste hoofdstuk ook over den tijd vóór Bengel, het laatste trekt de lijnen door tot het heden, geeft over het algemeen slechts korte aanteekeningen over verschillende geleerden, die meer of minder onder Bengels invloed stonden.

Hoofdnadruk valt op hoofdst. 2 en 3. Van die beide is hoofdst. 3 o. i. beter dan hoofdst. 2. Dr. Evenhuis staat dadelijk kritisch tegenover Bengels eschatologie. Dat maakt, dat dit hoofdstuk in hoofdzaak beschrijvend is. Zelfs verklaart de schrijver, nadat hij de houding van enkele nieuweren tegenover Bengel is nagegaan, dat hij van een principieele beoordeeling afziet, bl. 221. Toch volgt een korte kritiek, die Bengel niet geheel bijvalt en veel juists bevat, al zeg ik ook, dat ik niet elke formuleering voor mijn rekening neem.

In het tweede hoofdstuk is niet alleen de kritiek veel uitvoeriger, maar schijnt Dr. Evenhuis zelf veel dichter bij Bengel te staan. En juist hier moet ik een tekort vaststellen. Reeds in het eerste hoofdstuk openbaart zich het gebrek, dat Dr. Evenhuis zelf niet altijd voldoende op de hoogte is van de kwesties, die hij bespreekt. Daarvan levert een kras voorbeeld de noot op bl. 24, die op zeer onvoldoende wijze spreekt over de uitgaven van het Grieksche N. T. en meer dan een vergissing maakt (Erasmus zou heel de Openb. uit het Latijn hebben vertaald, de uitgave van Stephanus 1546 zou versindeeling hebben, de Receptus wordt van de Elzevieruitgave onderscheiden). Maar dat zet zich voort in het tweede. Hier wreekt zich, dat Dr. Evenhuis wel kennis heeft genomen van hetgeen mannen als de Duitschers Girgensohn, Fascher, Traub, Wach en de Deen Torm over hermeneutische vraagstukken hebben geschreven, maar geheel is voorbij gegaan aan wat in Nederland van (kerkelijk) Gere-

formeerde zijde daarover in het midden is gebracht. Had hij dat gedaan, dan had hij gezien, dat over allerlei vraagstukken, die door Bengel aan de orde kwamen, ook thans is gehandeld. Dan had hij gezien, dat er bij Bengel niet maar invloed van Coccejus is, maar van de Gereformeerde Theologie in het algemeen, dan had hij niet van de orthodoxe mechanische inspiratie-theorie gesproken, maar de latere Luthersche van de oud-Gereformeerde onderscheiden en gezien dat Bengel niet een nieuwe Schriftbeschouwing gaf, maar bij de laatstgenoemde aansloot. De groote eenzijdigheid van vrijwel uitsluitend Duitsche litteratuur te gebruiken heeft gemaakt, dat dit belangrijke hoofdstuk niet geworden is, wat het had kunnen zijn.

Dat is jammer, want het boek van Dr. Evenhuis bezit vele goede hoedanigheden. De stof is zorgvuldig verzameld en goed gerangschikt. Veel belangwekkende bijzonderheden zijn aan den dag gebracht. De stijl is vlot en duidelijk.

We zijn in elk geval dankbaar voor het vele, dat hier uit het leven en het werk van Bengel naar voren is gebracht.

F. W. GROSHEIDE.

ONTVANGEN BOEKEN.

Dr. W. H. Gispen. Uit het leven der profeten.

Meppel. B. ten Brink en M. Stenvert en Zoon. 1932.

Tekst en Uitleg. Ezechiel. Tweede deel door Dr. A. Troelstra.

Groningen. J. B. Wolters 1932.

J. A. F. Mörzer Bruyns. De Natie. Een vredesplan.

Leiden. A. W. Sijthoffs Uitg.m.pij.

Menigerlei Genade. Een en twintigste jaargang. No. 31—40.

Kampen. J. H. Kok.

Dr. W. Geesink. Geref. Ethiek. Tweede Deel.

Kampen. J. H. Kok 1932.

Dr. G. Ch. Aalders. Schriftgezag en Wetenschap.

Kampen. J. H. Kok 1932.

Christendom en Historie. Lustrumbundel 1930.

Kampen. J. H. Kok 1931.

Handboekje voor de Geschiedenis, Kerkenordening, Zending en Eeredienst van de Geref. Kerken door Th. Delleman en W. E. Gerritsma.

Aalten. N.V. De Graafschap. 1932.